

A MAGYAR FIGYELŐ SZELLEMI KÖRNYEZETE *

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

A *Magyar Figyelő* (1911–1918) eszmeiségét korábban (Balázs Eszter, valamint Gyurgyák János szűkebb spektrumú, részproblémákat érintő elemzéseitől most eltekintve¹) egyedül Tőkéczi László (1951–2018) tárta fel részletesen, kiváló apparátussal ellátott, tematikus blokkokra osztott tanulmányában.² Tőkéczi szerint a lap alapítása a koalíciós ellenzékiesség felett aratott munkapárti győzelemhez kapcsolódott, és leginkább a koalícióból kiábrándult baloldali politikai erők és a nemzeti mozgalom megerősödésével függött össze. Az igazi ellenfelek immár ők, a főleg a középrétegekből támadó, azokat megbontó polgári radikális törekvések lettek.

Folytatva Tőkécziknek a lapról írott szellemi portréja megállapításait, ismételjük meg szavait, melyek szerint a *Magyar Figyelő* az 1908 óta a konzervatív tudományosság fórumaként apolitikusan működő *Magyar Társadalomtudományi Szemlé*t egészítette ki, mert míg utóbbiban „nem akartak »politikát csinálni«, legfeljebb – mai szóval és értelemben – »döntéshozókészítői« munkát vállaltak, széles körű történeti, illetve nemzetközi összefüggésrendszerbe ágyazva a megoldandó konkrét feladatokat”, addig előbbi „tudatosan az egységes magyar polgári politikai kultúra műhelye akart lenni, ahol – a hatalom birtokában – a művelt liberális-konzervatív polgár öntudatát építik ki széleskörű tájékoztatással, határozott állásfoglalásokkal s nem utolsósorban az ellenséges szellemi-ideológiai áramlatok alapos kritikájával. Ha a *Huszedik Századot* a radikalizmus támadófegyverének nevezhetjük, úgy a *Magyar Figyelőt* egyértelműen a liberális konzervativizmus ezzel szembe helyezett kritikai védőpajzsának.”³ Tőkéczi nagyon helyesen hangsúlyozta azt is, hogy a *Magyar Figyelő* a maga értelmiségi-polgári álláspontját középpútnak tekintette, s állásfoglalásait is eszerint fogalmazta meg, külföldi – elsősorban angol és német – példák alapján. „A *Magyar Figyelő*, annak körein belül vitázik, érvel és érzékel. Magától értetődőnek tartja továbbá a fennálló polgári rend alappilléreit, s ezek megerősítése érdekében, a magyar nemzeti polgárosodás és az egységes magyar nemzeti állam zászlói alatt harcol a nyugat-európai konzervatív példák és a hazai viszonyok »reálpolitikai« értékelésének kettős fegyverével” – Tőkéczi kiváló összefoglalása egy olyan fogalombokrot, fogalomhálózatot nyit meg, amelynek kibontásával és definiálásával ki is merítjük a *Magyar Figyelő* szellemi környezetének bemutatására jelen tanulmányban rendelkezésre álló kereteket.⁴

* Jelen tanulmány azon sorozatunk harmadik darabja, melynek célja, hogy bemutassuk a múlt neves, hazai nemzeti-konzervatív folyóiratait. Az eddig megjelent két rész: POGRÁNYI LOVAS Miklós: *A Sziklán Állunk. Kommentár*, 2022/2. 46–54. és VESZPRÉMY László Bernát: *Az Új Magyar Szemle. Kommentár*, 2022/3. 48–52. (A szerk.)

1 BALÁZS Eszter: *A Magyar Figyelő és a Nyugat = A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései*. szerk. FINTA Gábor és ts., Argumentum, Bp. 2011. 78–83. és GYURGYÁK János: *Ady-dilemmáink*. <<https://www.valaszonline.hu/wp-content/uploads/2021/04/AdyDilemmak.teljes.pdf>>

2 TÖKÉCZI László: *A Magyar Figyelő (1911–1918) eszméi. Történelmi Szemle*, 1994/3–4. 239–281.

3 Uo. 239.

4 Uo.

A SPECTATOR-LAPTÍPUS

„A figyelő” (*The Spectator*) néven folyóirat 1711-ben jelent meg először. A lap függetlenségével kérkedett, címe szándékoltan hangsúlyozta elkülönülését a pártpolitika kérdéseitől, valamint azt is, hogy szerkesztői inkább valamilyen csetepaté nézői, semmint résztvevői kívánnak lenni. A kiadvány bevallott célja volt, hogy kihozza a filozófiát a tudományos intézményekből, „hadd időzzön klubokban, teázók asztalai mellett, kávéházakban”. A lap profilja a mély morális és esztétikai kérdésektől az „érdekes, színesekig”, például a legújabb kesztyűdivatig terjedt. A szerkesztők tudatosan arra ösztönözték olvasóikat, hogy vegy-

nek részt a folyóirat készítésében, ahol „levelezőként” beküldött cikkeiket egyenesen a nyomdába küldheték. Itt néhányat – legfeljebb rövid szerkesztői megjegyzéssel ellátva – sajtó alá adtak, mint amelyek nem feltétlenül tükrözik a szerkesztők ízlés- és nézetvilágát, de mindenképpen vitára, interakcióra ingerelik az olvasókat. A legnépszerűbb és legjobban sikerült cikkek gyűjteményes kiadásai különböző fordításokon keresztül Anglián túl Franciaországból kiindulva Hollandián, Németországon át, Itáliában, Spanyolországban és még sok helyütt hatottak az itt egyre inkább elterjedni kezdő „erkölcsi célzatú heti folyóirat” (*moral weekly*) típusú lapokon keresztül.⁵

Magyarországon az élénk protestáns egyházi hatásokon keresztül idősebb Révész Imre igyekezett először ilyen típusú lapot forgalomba hozni az 1858-as újrainduláskor liberális (teológiai) befolyás alá került *Blatt*-típust képviselő *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* ellenorgánusaként *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* (1870–1878) néven. A lapnak „alapja az ti., hogy és soha semmiféle szubvenciót, vagyis az egyszerű előfizetéseken kívül semmiféle anyagi segílyt, sem testületektől vagy hatóságoktól, sem egyesektől, ezen folyóirat gyámolítására és fenntartása végett miként nem kérek, úgy el sem fogadok. És ez így is lesz, de egyáltalán nem azért, mintha én magam e folyóiratnak, habár parányi mértékben, még mecénása is lehetnék; hanem azért, mert minden körülmények között meg akarom tartani függetlenségemet”. Függetlenségét mindvégig megőrizve arra törekedett, „hogy a *Figyelmező* rendszeresen működjék, s a korra s ennek fennforgó kérdéseire folytonos tekintettel legyen. [...] A külföld egyházi és iskolai eseményeire és irodalmára azonban mindenekfelett kiváló és folytonos gondot fordítani, mert azon meggyőződésben vagyok, hogy ezek ismeretéből igen sok tanulságot, erőt és vigasztalást meríthetünk.”⁶

Tájékoztató

A *Magyar Figyelő* a magyar értelmiséghez intézi szavát. Ahhoz az értelmiséghez, amely hivatva van a nemzet vezetésére és mely ma maga is széttagoltan, részben irányt veszve tesped.

A *Magyar Figyelő* a maga szerény erejével részt kíván venni az egyesítés és a szervezés munkájában. A munka célja az értelmiség szétszórt töredékeinek tömör, kötelességei teljesítésére kész és jogai megvédésére képes nemzeti társadalomban való egyesítése.

A *Magyar Figyelő* nem szolgál pártpolitikai érdeket, mivel szerkesztői meg vannak róla győződve, hogy a szervezkedés munkájában való részesedés mindannyiunk közös joga és kötelessége.

A *Magyar Figyelő* mindenekelőtt meg akarja keresni és meg akarja jelölni nemzeti kultúránk tisztult magaslatait, hol testvéri jobbot nyújthat egymásnak minden magyar ember.

Az osztályérdek ellen sorompóba hívja az országos érdeket. A rombolás hóbortjával szemben az építők elszántságát. A jelszavak fanatikusai ellen a nemzet józan belátását. A félműveltség hivalkodó álfelvilágosodásával szemben a valódi műveltség éltető erejét. A közömbösök ernyedsége ellen a magyarság ősi erejét.

A magyar társadalom csak úgy teljesítheti feladatait a jövőben, ha a régi időkbeli öröklött nemzeti tőkét, faji sajátosságait, hagyományait, hajlamait és tehetségeit teljesen beleilleszti a megváltozott idők keretébe és alapjává teszi a speciális magyar művelődésnek.

A *Magyar Figyelő* osztály-, vallás-, faj- és pártkülönbség nélkül tanácsra, társulásra és munkára szólítja a művelt magyar férfiakat és nőket, akik tiszteletben tartják nemzetük múltját, és reménykedve tekintenek annak jövőjébe.

Magyar Figyelő, 1911. 1. szám, 1–2. oldal

A SZEKULARIZÁCIÓ NYOMÁSA

A nyugati kultúrkör szellemi életét már a felvilágosodás óta a szekularizáció folyamata határozza meg. A szekularizáció egészen mást jelentett 1525-ben, 1806-ban, az 1870-es években, 1911-ben és napjainkban. Mégis leírhatjuk a szekularizációt egy olyan kultúraváltó folyamatként, amely újabb és újabb társadalmi alrendszereket von ki a közvetlen vallási fennhatóság alól. José Casanova

5 ASA BRIGGS – PETER BURKE: *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig*. ford. GÖBÖLYÖS Magdolna – KONOK Péter – GELLÉRI Gábor, Napvilág, Bp. 2004. 35., 73.

6 LENKEY István: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (1870–1878)*. <<http://fulltext.lib.unideb.hu/journals/ismerteto/MagyarProtest.html>>

nyomán a fogalom három közös gyökerre visszavezethető szociológiai elemét különböztethetjük meg: 1) a vallás jelentőségének csökkenését a társadalomban, ezen jelenségen belül – a különböző egyházi közösségek számára legfájdalmasabbként – vallási képzeteiknek egyre alacsonyabb szintű ismerete a társadalomban; 2) a vallás visszahúzódását a nyilvánosság tereiről a privátum világába; 3) a társadalmi élet különböző területeinek megszabadítását a közvetlen vallási felügyelet alól.

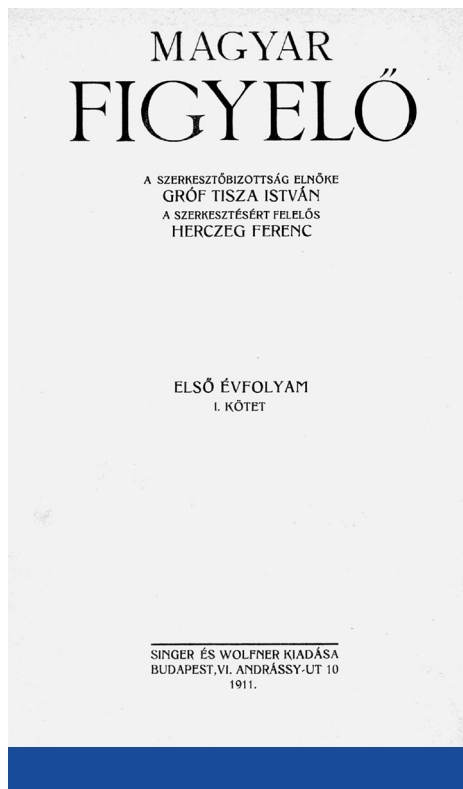
Szellemtörténeti értelemben szekularizációs társadalmi nyomást fejtettek ki az ember és kozmosz viszonyának újraértelmezésére tett kísérletek (vagyis az úgynevezett világkép-forradalmak), a laikus világnézetek (vallási háttértől függetlenített etikák) keletkezése, az evolúciós gondolat (herderi, hegeli, darwini értelemben vett) társadalmi rögzülése és ennek kulturális következményei, a modern világ születése, a kereszténység és a többi világvallás szerepének átértékelődése (vagyis a kereszténység mint térítő vallás lehanyaglása a vallás-közi kommunikáció rovására), valamint a „növekedési társadalom” kialakulása. A „növekedési társadalom” (*Wachstumsgesellschaft*) nem ugyanaz, mint „a folyamatos bővített újratermelésre épülő gazdaság” (*Wachstumswirtschaft*). Míg utóbbi csak a gazdaság folyamatos bővülését tartja szem előtt, előbbibe beleértjük a népesség folyamatos növekedését is.

Nagy kérdése a történettudománynak, hogy a 18–19. század (hosszú értelemben véve: az 1648 és 1914 közé eső etap) olyan időszaka-e az emberi történelemnek, mely inkább összeköti vagy inkább elválasztja a korábbiakat a következőkkel. Erre utal Reinhart Koselleck fogalmi konstrukciója, a *Sattelzeit*. A magyarra talán „hágóidőszaknak” fordítható fogalom metaforaszinten arra az áttörési pontra utal, melyet meg kell másznunk, hogy két magasodó hegyóriás között egy másik tájra átjuthassunk. Koselleck értelmezésében ez az időszak az 1750 és 1850/1870 közé tehető (bő) egy évszázad lenne. Az ekkor lezajló politikai és társadalmi átrendeződés átalakította a teljes egyéni és társadalmi valóságészlelést, és olyan fogalmak keletkeztek (például az „imperializmus”, „kommunizmus” vagy „osztály”), melyek a következő időszakok politikai gondolkodásáról szóló beszédmódjában meghatározóak lettek. A *Sattelzeit* fogalmát körüljáró későbbi kutatások a társadalom, a gazdaság és a politika olyan egymást katalizáló folyamataira hívták fel a figyelmet, mint az iparosodás, a technicizáció, az individualizálódás, demokratizálódás, szekularizáció, az élet általános felgyorsulása (vagy felgyorsítása), valamint a (korábbi) tradícióktól való – korántsem erőszakmentes – megfosztás. A kiemelt értékekkel emelt racionalitás, önmegvalósítás, individualizmus mellé zárkózott az európai gondolkodásban az – immár szekuláris értelemben vett – toleranciagondolat.⁷

ÖNTUDATEMELÉS

Az „öntudat” kifejezést a korban mindenki magától értetődőként használta, de kevesen definiálták. A háttérben felsejlik Kant *Tiszta ész kritikájának* a transzcendentális appercepcióra vonatkozó fejtegetése, miszerint: noha a tudat tárgyai folyton változhatnak és változnak is, a tudottnak a tudóra való vonatkozása, a tudatnak a tudata a lelkileg egészséges embernél mindig ugyanaz marad. Ennek alapján az öntudatot, vagyis az Ént állandónak, egységesnek, maga-magával azonosnak tekintjük. Az öntudat fogalma a lélektan egyik legbonyolultabb tárgya; összefüggnek vele az egyéniség, a szabadság, a lélek fogalmai.

Ennél sokkal egyszerűbb és lényegre törőbb Ravasz László meghatározása, aki szerint az öntudat az igazság birásából származó büszkeség és az erre

A Magyar Figyelő legelső, 1911. évi 1. lapszámának belső címlapja

⁷ Kovács Kálmán Árpád: A humánökológiai alkalmazkodás kultúrtörténete az újabb német szakirodalom tükrében. *Iskolakultúra*, 2013/12. 109., 118–119.

épült nyugodt önérték, mely magas szintű erkölcsi életet alapoz meg.⁸ Az újabb meghatározások szerint az öntudat vagy identitás szó az „azonos”, „ugyanaz” jelentésű latin *idem* szóra vezethető vissza. Tehát egy személy vagy intézmény identitásának azokat a kognitív percepciókat, tudattartalmakat tekinthetjük, melyekkel az belül azonosulni tud és egyfajta önreprezentációként a külvilág felé is képvisel. Az identitásban mindig – részben tradíciókhoz kötött – közösségi tudás jelenik meg: arról, ami a tagok között összekötő kapocsként és arról, ami az adott közösséget a többitől elválasztó jellegként jelenik meg. A tudás ebben az értelemben elsősorban a közösség tagjaira érzelmi vagy akarati mozgóerőt gyakorló tartalmakat jelenti. Az ennek alapján leírható közösségi moralitás hittek, szabályok (normák) és motivációk együttese. Hitek az ember természetére vonatkozóan, ideálok (hogymire érdemes, jó, kívánatos törekednünk) pusztán önmaguk miatt; szabályok (normák) arra vonatkozóan, hogy mit kell(ene) tennünk és mitől kell(ene) tartózkodnunk; és motivációkról alkotott képzetek, hogy mi az, ami az adott közösségen belül a jó, illetőleg a rossz választására bír(hat)ja a tagokat.⁹

A felvilágosodás haladáselvű és optimista világnézete az isteni kegyelem szükségességének helyébe az emberi szabadságát helyezte. 19. századi örököse, a politikai liberalizmus pragmatikus alapon a versengést emelte a „szereletalapú együttműködés” (keresztény szolidaritás) helyébe, a „látszólagos amoralitás moralitásáról” beszélt, a „népnevelés” (közoktatásügy) céljának pedig az „öntudatos polgár” kinevelését tartotta. A vallás az egyén egyik szerepévé (de már nem meghatározójává) vált, ezzel együtt a vallástalan értelmiség álvallásává az ideológiák (rendszerbe foglalt eszmék) lettek. A szekularizációra adott válaszul a 19. századi protestáns teológia markánsan modernista, a katolikus viszont antimodernista irányba tolódott el. A világi ideológiák kritikátlan befogadása előbbi gyakran tette a szekuláris értelmiség politikai és szellemi-filozófiai vitáinak tükrévé. Utóbbi sokszor vált értelmetlenül merevvé, élettelené, ahol a megerősített pápai hatalomnak és egyházi organizációnak kellett visszavernie az igaz egyház ellen vezetett ostromot.

A modernizmushoz legszélsőségesebben alkalmazkodó protestáns teológiai liberalizmus végső mérlegen a klasszikus német idealista filozófiát igyekezett vallási köntösbe öltöztetni, védekezést csak az váltott ki belőle, amikor a nyugati világ- és emberkép comte-i, darwini, marxi és freudi fordulatai már a gondolkodás idealista alapjait kezdték ki. A katolicizmus viszont 1891-ig az új élet olyan alapvető dolgairól is alig vett tudomást, mint a modern nagyváros és ipari munkásság létrejötte. A modernitással való igazi szembenézést akadályozták az elavult, kiváltságvédő és a posztjozefinista reflexek is.¹⁰

A kor idealizáló és historizáló liberális szelleme három nagy forradalom létjogosultságát ismerte el az emberiség történetében. A kereszténységét, mert a vallást az emberszeretet nevében megszabadította a zsidóság törzsi feudalizmusa alól. A protestantizmusét, mert az egyéniséget a lelkiismeret nevében megszabadította az egyház lelki feudalizmusa alól, és utolsóként a francia típusú modern forradalomét, mert a szabadság nevében megszabadította a tulajdont a kiváltságosok gazdasági feudalizmusa alól és létrehozta az egyenjogú tagokból álló nemzetet. Ez a jórészt történelmietlen szemlélet megtette a protestantizmust a liberális értékek ősfarmájának, megteremtette az alapját az úgynevezett kultúrvallásos büszkeségnek, melynek kórusába a katolikusok is bekapcsolódtak saját kulturális érdemeik hangoztatásával.

Magyarországon a korhangulat a 19. században egységesítően nemzeti és liberális volt, és óriási optimizmussal követte a nyugati példaképeket. Az új,

8 ALEPH [RAVASZ László]: Számadás. *Protestáns Szemle*, 1915. 41–51.

9 KOVÁCS Kálmán Árpád: Az állam–egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században. *VERITAS Évkönyv 2014*. Magyar Napló, Bp. 2015. 14–15.

10 Vö. KOVÁCS Kálmán Árpád: A 19. századi keresztény társadalmi tanítás Magyarországon. *Társadalmi, szellemi és dogmatikai háttér. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2015/3–4. 24–47.; Uő: *A filozófia nyelve a magyar református ébredésben az előző századfordulón. Vita az erdélyi racionalizmusról = A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok*. szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, *Protestáns Teológiai Intézet*, Kolozsvár, 2019. 247–272. és Uő: *Igazság, történelem, hatalom és a protestáns teológiai irányzatok a századfordulón = Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*. I. köt. szerk. ANKA László, *VERITAS – Magyar Napló*, Bp. 2016. 319–330.

» a felvilágosodás 19. századi örököse: a politikai liberalizmus

Világkép –

A Szentháromság tér a budai várban a Szentháromság-szoborral, 1934 (Fortepan / Friss Ildikó)

egységes, nemzeti világkép keresése közben nyilvánvaló volt Németország min-taszerepe. A vallási megosztottság és a felekezeti határok egymásba mosódottsága csak itt volt Európában a magyaréhoz hasonló mértékű. Magyarországon a német számított a „legfejlettebb modern kultúrnemzetnek”, melynek hatása a világ szellemi életére csak az ókori hellénekével és rómaiakéval összevethető. Amikor tehát a *Magyar Figyelő*ben az „Észak lelke” vagy „Észak génusza” kifejezéseket olvassuk, akkor mindig egy kultúrprotestáns meghatározottságú identitás lenyomatát látjuk.¹¹

A KÖZÉP

A német idealizmus modernitása ellenére már keletkezésekor egyfajta „reakcionárius” és konzervatív jelleggel is bírt, ugyanis a felvilágosodás francia szellemének frivol vallástagadására és angol szellemének szenzualista (csak az érzékekben bízó) és utilitarista (csak a pillanatnyi haszonra tekintettel lévő) nemzeti ortodoxijának ellenhatásaként keletkezett.¹²

11 Vö. HUSZÁR Vilmos: Az irodalmi hatások nemzetközi jelentősége. *Magyar Figyelő*, 1913/2. 125–126.

12 Lásd részletesebben: Kovács Kálmán Árpád: A protestáns autonómia történetisége. *Autonómia és Társadalom*, 2022/1. 19–21.

A német idealista szellem úgy abszolutizálta a fejlődéselvet, hogy azt egyúttal a szerves történetiség metafizikai láncolatába is igyekezett beleilleszteni. A nyugati és elsősorban német példák optimista követése közben Magyarországon mindenki hangsúlyozta a magyar lélek önmaga hasonlatosságára formáló szerepét. A magyar lelkület valláshoz való viszonyát három szóban vélték összefoglalni: magyarság, emberség, józanság. Az emberséghez hozzátartozott Isten létének elismerése, a nemesszívűség értelmében vett szeretet és a becsület értelmében vett igazság, a józansághoz pedig egy hagyománytisztelő attitűd, mely a mértékletes, mérsékelt, szélsőségektől mentes, valamint a dolgokat a maguk találó és egyszerű igazságaiban megragadó”, „a megváltoztathatatlan és kikerülhetetlen realitásokkal tisztában lévő” képzeteket is magában foglalta.

A magyar racionalizmus és liberalizmus mindazonáltal rendkívüli mértékben ellenséges volt a hittételekkel szemben. Nemcsak a számukra elfogadhatatlan tartalmuk miatt, hanem azért is, mert – úgymond – ezek választották el egymástól a különböző keresztény felekezeteket, így akadályozták a nemzeti egységet is.

A magyar szabadelvűség programja szerint a jogi, gazdasági és kulturális felemelkedést nem a szerzett történelmi jogok megnyirbálásával (újraosztásával), hanem új lehetőségek teremtésével kell elérni. A jozefinizmus mint a II. József messze túlélő politikai képződmény szerepe meghatározó maradt. Ferenc József nem véletlenül vette fel a II. Ferenc helyett az I. Ferenc József uralkodói nevet. A Habsburg Birodalmat a francia háborúban megőrző és győzelemre vezető uralkodó konzervativizmusát a felvilágosult, kitartani képes erőt megalapozó reformer örökségével kívánta kiegyensúlyozni.

De lehetett-e vallásellenes az a hagyományos magyar szabadelvűség, amelyik végül is megtalálta helyét egy hithű módon katolikus, pontosan és szigorúan vallásgyakorló uralkodó mellett? 1920-ból visszatekintve Bangha Béla *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című nagy hatású művében a vallásellenességet olyan, a magyar lélektől idegen, importált szellemiségnek nevezte, amelynek kezdeti a protestáns „szabadgondolkodásra” vezethetők vissza. A gallikanizmus, a jozefinizmus, a kantianizmus, valamint a francia forradalom óta megjelenő politikai ideológiák csupán ezen vallásellenesség külső leképeződései voltak, amelyek megágyaztak a századforduló óta fokozódó keresztényellenességnek. Vallás és kereszténység ebben az összefüggésben természetesen egyenlő volt a katolicizmussal. Ravasz László vele vitatkozik, amikor emlékirataiban egyértelműen a hamis erő elvén létrehozott Habsburg Birodalomról ír, amely mindvégig megőrizte elnyomó jellegét. Sajátos módon azonban éppen utolsó századában mérsékelte terhes történelmi örökségét az ekkor elsajátított protestáns német kantianus–hegeliánus jelleg, amelyet szerencsésen házassított össze saját tomista (katolikus) köztudatával. Mindez együttesen a századfordulóra a jogrend, a nemzeti eszme és az etikai idealizmus hagyományos értékeinek védelmévé változott, még ha a társadalom ezen jelszavak alatt gyakran csupán a kapitalizmus, (nagy-német vagy magyar) imperializmus és az ezek jegyében fogant (egység)állami eszme pöre, hamis és egyáltalán nem keresztényi valóságát tapasztalhatta.¹³

Lapalapítók – Gróf Tisza István és Herczeg Ferenc a századelőn (Wikimedia Commons)

¹³ Vö. Kovács Kálmán Árpád: A „történelmi Magyarország” képe a református emlékirodalomban = *Hagyomány, Identitás, Történelem* 2021. szerk. Kiss Réka – LÁNYI Gábor, KRE Hittudományi Kar Egyháztörténelmi Kutatóintézet, Bp. 2022. 185–186.

A katolikus közvélemény előtt Prohászka Ottokár hívta fel arra a tényre először a figyelmet, hogy a magyar szabadelvűség (nemzeti liberalizmus) nem valós befolyás, hanem taktika révén bírja politikai súlyát. Ha ennek a taktikának álságos mozzatát az öntudatosabbá váló katolikuság átlátja, éppen ideológiai alapon lesz képes lebontani egy agyaglábakon álló rendszer tartópilléreit. Egyik 1899-es publicisztikájában például a korrupciós jellegűnek tekintett Tisza-rendszer egyik legveszélyesebb jelenségének látta, hogy liberalizmusa világnézet/ideológia helyett pusztá taktikává silányodott, ahol a szavak elvesztették igazi jelentésüket. Ez pedig lehetőséget ad a hatalom birtokosainak, hogy a modernség és/vagy katolicizmus között vergődő emberek elé egy olyan torz perspektívájú látásmódot állítsanak, ahol a fennálló magyarországi szabadelvűség még mindig a kisebbik rossznak tűnik. Amint fogalmazott:

„Liberalizmusnak mondják azt, hogy »éljen az új«, liberalizmusnak a jobbagyság felszabadítását, s ha ez a liberalizmus, ugyan kérem, fogjanak nekem jó pénzért valami oly csoda konzervatívot, aki e részben a *status [quo] antét* akarja visszaállítani; liberalizmusnak [mondják] a polgárok egyenjogúsítását, a parlamenti alkotmányt; ellenben konzervativizmusnak mondták az angol zsarnok törvényhozást a katolikus egyház ellen, az írek kiirtását; konzervativizmusnak Bismarck *Kulturkampf*os politikáját. Szent Isten, ki ne akarna ilyen liberalizmust, s ki nem gyűlöl ily konzervativizmust?”¹⁴

Prohászka azt érzékelteti ezzel, hogy a magyarországi liberalizmus régen meghaladott történeti érdemét váltja az események után több mint fél évszázaddal is politikai aprópénzre. Az esztergomi szeminárium akkori spirituálisa sorával visszautal Tisza István első jelentősebb egyházpolitikai megszólalására, 1892. május 27-i képviselőházi beszédére is. A későbbi miniszterelnök akkor látszólag békülékeny szavakba csomagolva igen kemény fenyegetéseket fogalmazott meg. Szavainak burkolt üzenete az volt, hogy Magyarországon a vallástalan, sőt vallásellenes liberalizmus megerősödését és a liberális katolicizmusnak az ateista liberalizmus és a reakciós (vagyis ultramontán) katolicizmus malomkövei közötti felmorzsolódását csak úgy lehet megakadályozni, ha a katolikus felső klérus 1790 óta gyakorolt történeti bölcsessége szerint nem borítja fel a fennálló alkotmányos helyzetet fanatizált tömegmozgalom szervezése által, és tevékenyen részt vesz a nemzet előtt álló kulturális feladatok megoldásában.¹⁵ Nem véletlenül nevezte az előbb idézett Bangha Béla Tisza Istvánt olyan egyénileg önértetes kereszténynek, aki nyilvánvalóan félt keresztény politikát csinálni, melyet ő maga is egyszerűen a „klerikális demagógiával” tekintett egyértelműnek.¹⁶

a századfordulóra
a liberalizmus
meghaladottá vált

VÉDEKEZÉS EGY ÚJ HANGGAL SZEMBEN

Az 1901/1902. évi műegyetemi rektori megnyitó beszéd meglepetéssel egyes megdöbbenéssel konstatálta, hogy a lefolyt tanévben, az úgynevezett „keresztbotrány” kapcsán az ifjúság szabadelvű és nemzeti párt cím alatt két ellenséges táborban kezdett gyülekezni, és hogy mindkét fél súlyosan érzéketlen a másik problémái iránt. Az 1905. október 3-i, az Újvárosháza dísztermében délben megtartott zászlóavató („zászlóbotrány”) után az ott tapasztalt lendület nyomán kezdtek a függetlenségi párti képviselők gyakrabban járni az egyetemi ifjúság vacsoráira.

Juhász-Nagy Sándor jogász, a debreceni református egyházközség főjegyzője, későbbi képviselő szerint a munkásmozgalom és a radikális polgári értelmiség a századfordulótól kezdve az „érdekkeresés titkos” útjaira tévedt. Útkészítőül szolgált – úgymond – a Ferenc Ferdinánd-féle föderalista tervek

14 DR. P. [PROHÁSZKA OTTOKÁR]: Liberalizmus vagy kereszténység. *Alkotmány*, 1899. március 16. 2.

15 KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. *Egyháztörténeti Szemle*, 2016/4.

16 BANGHA BÉLA: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*. Szent István Társulat, Bp. 1920. 33.

támogatásához, amelynek fontos eleme lett az 1905-ös Kristóffy-féle választójogi ligába való belépésük. Noha József főherceg leírása szerint is „Ferenc Ferdinánd [azért] akart minden nemzetiséget nagyra nevelni, hogy majdan velük a magyarokat agyoncsaphassa”. Czernin Ottokár szerint pedig a trónörökös egy klerikális-reakciós összmonarchiát akart egybeszerkeszteni, mely fennállásának külpolitikai garanciáját a három császár felújítandó szent szövetségében látta volna. Újabb szakaszba ez a titkos háború 1901-ben lépett, amikor a búr háború miatti elszigetelődés a briteket – részben II. Vilmos hajthatatlansága miatt – a németellenes tábor (vagyis a már korábban orosz érdekekkel infiltrált közvéleményű) Franciaország felé közelítette. A brit politikának – ha más állásból is, mint a franciának – ugyanúgy érdeke lett a német kultúra és politika lejáratása, annak „klerikális nacionalizmusként” való bemutatása. Ebben a helyzetben némely függetlenségi politikusok (1901-ben Ugron Gábor, 1913-ban Károlyi Mihály is) keresték az orosz–magyar viszony megjavításának lehetőségét, de ezen törekvések kudarcáért nem őket terhelte a felelősség, hanem akik ezt a közeledést – rosszhiszemű és alattomos módon – mindössze arra kívánták felhasználni, hogy a magyar állam belső erőit meglazítsák.¹⁷

További politikai életveszélyt jelentett a megrekedt és elégedetlen ifjú értelmiségi azon típusa, amelyet egy álnév mögé rejtőző publicista írt le a legtalálóbban. Sorai mögött azt a Réz Mihályt vélem felfedezni, aki 1910-ben nyerte el egyetemi magántanári képesítését, és aki a hagyományos magyar szabad-
elvéből kialakuló újfajta konzervatív liberális értékrend alapján ítélte meg

a magát (baloldali) liberálisnak és/vagy szocialistának valló társaságot. Bennük „Magister” az elkeseredés, az elégedetlenség és a gögös önhittség mérgező vegyülékét látta kialakulni. Elkeseredettségük anyagi természetű volt, amely egyfajta olyan természetű szegénységből fakadt, amely reménykedve

kapott minden hamis ígérettel fűszerezett tényleges segítség után, amelyet a hagyományos hallgatói társulatok és alumneumok hanyatlása és kiüresedése folytán leginkább a Galilei Körtől várhatott.

Ez az értelmiség nyugatra nézett, és az ottani társadalmi viszonyok azt az elégedetlenséget táplálták bennük, miszerint egy ottani, elképzelt, idealizált, „képességeinek megfelelő” előmenetelt az az úri osztály zárja el előle, amelyet egyébként maga degenerálnak tartott. Ez az értelmiségi típus a magyar radikalizmus híveként szigorúan tudományos alapon állónak határozta meg magát. Tudományuknak volt egy kétségkívül igen megvesztegető – egyetemi hallgatók számára különösen korrumpáló – oldala, tudniillik hogy rendkívüli, szinte boszorkányos gyorsasággal volt elsajátítható. A klasszikus iskola ugyanis adatokat tanított, és az adatokhoz való szabatos hozzáállást követelte meg. A radikális tudomány ezzel szemben elméleteket nyújtott, világosnak, tömörnek és halálosan biztosnak beállított elméleteket, amelyek a fejlődés minden kérdését egyformán csalthatatlannal oldják meg. Aki az elméletet elsajátította és megtanulta az előadásokhoz feltétlenül szükséges szociológiai tolvajnyelvet is, az máris tudós, mégpedig komoly tudós, tarthatta magát.

Így kezdtek másodéves joghallgatók és bölcsészek abba az „irigylésre méltó” helyzetbe jutni, hogy a katedrán ülő tanáraikra saját „biztos” tudományuk magaslatáról tekintsenek le. Az egyetemi hallgatók nagy része hamar arra a „sziklaszilárd” meggyőződésre jutott, hogy tanáraik nem mások, mint az „álkultúra kitarottjai”, akik „osztálytudományt hirdetnek az uralkodó osztályok érdekében”. Az „osztálytudomány” különösen megvetendő fogalomnak számított köreikben. Ha a pontos definícióval adósok is maradtak, „elnyomó tudománnyá” valójában a történelmet, azon belül is főleg a magyar nemzet történelmét tették. Valahogy az a képzet alakult ki bennük, hogy az egész történelmet az uralkodó osztályok különös ravaszsággal találták ki, hogy őket igazi tudo-

» meg akarták lazítani a magyar állam belső erőit

17 Vö. Kovács: A „történelmi Magyarország”... I.m. 184–185.; Uő: Az öszirózsás forradalmat megelőlegező belső konspiráció értékelése Juhász-Nagy Sándor 1943-as történeti művében. VERITAS Mindennapi történelem. <<https://veritasintezet.hu/hu/mindennapi-tortenelem/7322-az-oszirozsas-forradalmat-megelőlegezo-belső-konspiracio-ertekelese-juhasz-nagy-sandor-1943-as-torteneti-muveben>> és Tóth Gábor: Egyházellenes francia szabadkőművesek? Történelemmel elemezzük a kérdést. Vasárnap.hu, 2020. július 23. <<https://vasarnap.hu/2020/07/23/egyhazellenes-francia-szabadkomuvesek>>.

mányos munkájukban meggátolják. Gyűlöletüket „az egyetemi radikalizmus pápája”, Pikler Gyula is táplálta „új dogmatizmusával”. A történelem és a nemzeti érzés elleni gyűlölet olyannyira erőssé vált ezen körben, hogy a radikális ifjúság jóindulattal, sőt lelkesedéssel hallgatta meg a magyar nemzet ellen irányuló támadásokat.¹⁸

Társadalmi rend –
Gróf Tisza István 2014-ben
visszaállított szobrának
(Zala György, 1934)
gazdálkodókat ábrázoló
mellékalakjai az Országháznál
(Flickr, Tom Bridge felvétele)

SZELLEMI POLGÁRHÁBORÚ

A korántsem hibátlan „keresztény társadalom” számára egyszerűen irrelevánsak voltak a tőke és a munka, valamint a kapitalista és a dolgozó osztályok közötti ellentétekről folytatott viták. A marxizmus magváról amúgy még a Galilei Körben sem, hanem kizárólag a Magyarországi Szociáldemokrata Pártban folytak diskurzusok, és ott is csak politikai síkon. A Tízparancsolat vagy a Hegyi beszéd elvei alapján folytatott szociálpolitika irányában a keresztény társadalom nyitott lett volna, de a szociális demagógia alaki kapcsolatokat létesített azzal a sekély materializmussal, mely szerint minden idealizmus agyrem, minden egyház élődi, minden vallás babona.

Ráadásul a baloldali sajtó a hagyományos eszmények legszebbjeit csúfolta. A konzervatív irányba eltolódó közvélemény akkori legszentebb értékei a rendezett jog- és kultúrállam, valamint a nemzeti eszme voltak. A baloldali propaganda ezeket az értékeket az általános, egyenlő, titkos választójog, a materializmus,

¹⁸ MAGISTER [Réz Mihály?]: Az egyetemi ifjúságról. *Magyar Figyelő*, 1911/1. 554–559.

valamint a (főleg földbirtok- és az üzemi) tőke szocializálása nevében támadta. Utólagos tapasztalat, hogy a hagyományos értékek bálványjellege abban ütközött ki leginkább, hogy túlságos összefonódás következett be a jogrend és kapitalizmus, a nemzeti eszme és az imperializmus, valamint az állameszme és az etikai idealizmus között.

A baloldali radikalizmus alakította ki tehát a világnézeti polgárháború azon állapotát, ahol csakis ellentétes végletek között lehetett választani, és támadó él rejtette el a szociális kérdés jogosságát és fontosságát. Hiába helyezte ugyanis valaki a szociális reformot, ha a világnézeti követelmény merevsége az ellentáborba hajtotta. Ellenkezőleg: minden jó volt, ami a régít támadta, még ha örök erkölcsi törvényeket kezdett is ki. A póre politikai haszonszerzésre használt szociális demagógia és a lehetőségek minimumáig sem kezelt szociális problémák kettőssége hagyta „árnyékolatlanul” a társadalmi életet, és ez rendkívül nagy területen érezte a maga káros besugárzó hatását.

Az utóbbi, szabadon idézett sorokat leíró Ravasz László a káros mértékű Röntgen-sugárzás képét használja, ami a gátlástalan szociális izgatás megfelelője. Ez a demagógia ráadásul a Monarchia létkérdését jelentő nemzetiségi kérdésre is befolyást nyert. Tette ezt úgy, hogy következetesen a támadó nacionalizmust támogatta, a védekezőt támadta. Az eszközként felkarolt politikai tárgyól így végeredményben újra a „minden rossz, ami régi, minden jó, ami új” tematikája jött ki. Ha egy erdélyi román tizennégymilliós Romániáról álmodott, az a felszabadulás ügye volt; ha egy magyar ember húszmilliós Magyarországra gondolt, az elnyomás szolgálatába állott.¹⁹ Mivel a Galilei Kör szinte kizárólag olyan egyénekből állt, akiket egyetemi társaik – társadalmi értelemben véve – „zsidó-

ként” azonosítottak, a „nemzetellenes radikális liberális” képze- te a „zsidóval” azonosult, ami tovább rombolta a hagyományos „szabadelvű konszenzust”, s egyre inkább nemzeti széttagoló- dáshoz vezetett.

A *Debreceni Protestáns Lap* 1911. április 15-i száma dicsérte az előbb idézett „Magistert” az egyetemi ifjúság mozgalmaival foglalkozó cikkének a baj felismerésére és orvoslására vonatkozó álláspontját illetően. Mégis úgy vélekedett, hogy tévedés a radiká-

lisokra hárítani a kezdeményezést. A Szent Imre Kör ugyanis már a radikálisok előtt működött az egyetemen. Réz Mihály (?) mégiscsak a galileistákat tartotta veszedelmesebbnek. Ez az egyesület ugyanis nemcsak kiváltja az ellenkező szélsőségeket, hanem teret nyit, sőt tapsol a nemzetiségi agitációnak. Szélső és türelmetlen felekezetiiségű katolikus, protestáns vagy zsidó is – bár egy nemzeti szabadelvűnek egyik túlzás sem kedves – lehet, sőt maradhat rendületlen híve a magyar állameszmének, de a Milan Hodža-féle „minimális program” nemzetiségi föderalizmust eredményezne, ami a magyar nemzeti állam totális dezintegrációjához vezetne.²⁰ Megengedőbb hangnemben írt Imre Sándor 1909-es *A nevelés sorsa és a szocializmus*, valamint 1912-es *Nemzetnevelés* című munkáiban a liberális államnak a szocialisták és nemzetiségek természetes (?) szövetsége és a vallási konzervatívok – ultramontán katolikusok és (?) protestáns ortodox konfesszionalisták – közé való beszorultságáról. A gondolatai közé illesztett kérdőjelek tükrözik azon véleményemet, hogy talán tudatosan ellenkező irányú torzítással, de ugyanolyan csonkán látta a kor magyar valóságát, mint a Tisza István-féle nemzeti szabadelvűség.²¹

A *bellum omnium contra omnes* állapotában, valamint a „dinamikusan újraprendező pillanatnyi érdekszövetségek” káoszában nem kerülhetett még csak megfontolás szintjén sem előtérbe, amit Huszár Károly utólag a „magyarság, a kereszténység és a szociális gondolat három egyenlő vezérlő csillagához igazodó [helyes] evolúciónak”, Ravasz László pedig „egy erős evangéliumi ihletés alapján végzett radikális szociálpolitikának” nevezett. ■

19 Vö. Kovács Kálmán Árpád: A Trianonhoz vezető út a száz évvel ezelőtti magyar református gondolkodásban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2021/1–2. 24–25.

20 MAGISTER [RÉZ Mihály?]: A minimális program. *Magyar Figyelő*, 1911/2. 351.

21 Vö. Kovács Kálmán Árpád: *Egységes nemzeti nevelés vagy keresztény-hazaftas nevelés? Az állami oktatás-politika és a református felekezeti öntudat viszonya a századforduló évtizedeiben = Nemzeti integráció, autonómia és szakrális múlt a Kárpát-Medencében*. szerk. GARACZI Imre, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Bp. 2015. 100–101.

baloldali világnézeti polgárháború